

УДК 82-6:061.12(477)(0.032)

А.О. Шацька

МАТЕРІАЛИ ОСИПА БОДЯНСЬКОГО
ТА ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ
У ВІДДІЛІ РУКОПИСНИХ
ФОНДІВ І ТЕКСТОЛОГІЇ ІНСТИТУТУ
ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАН УКРАЇНИ

Осип Максимович Бодянський (1808–1877) і Олександр Опанасович Потебня (1835–1891) займають особливо вагомe місце у філологічних науках, зокрема у слов'язнавстві. В архіві О. Бодянського збереглося п'ять досі не опублікованих повністю листів О. Потебні до О. Бодянського (1864–1866), у яких чітко простежуються наукові взаємини між ученими. До маловідомих робіт О. Бодянського належить і недрукований цикл його лекцій «Історія Сербії» (1850-ті рр.).

Ключові слова: слов'язнавство, листи, лекції, «Історія Сербії».

Osy Bodyans'kyi (1808–1877) and Oleksandr Potebnya (1835–1891) are considered to be outstanding persons in world philology and especially Slavic studies. There are 5 still unpublished letters from O. Bodyans'kyi to O. Potebnya (1864–1866) preserved in the archive fund of O. Bodyans'kyi which give evidence of tight scientific contacts between scholars. The O. Bodyans'kyi's lections «History of Serbia» (1850-s) remain not widely known till now.

Keywords: Slavic studies, letters, lections, «History of Serbia».

Осип Максимович Бодянський (1808–1877) і Олександр Опанасович Потебня (1835–1891) – видатні українські філологи-славісти. О. Бодянський усе життя працював у Московському університеті на кафедрі слов'янських мов, О. Потеб-

ня – у Харківському університеті на кафедрі історії російської мови та літератури. Досліджуючи слов'янські мови, стародавні мовні пам'ятки болгар, чехів, сербів, хорватів, угорців, поляків та ін., їхню культуру, О. Бодянський не забував і про українську та російську мови. Цікавою є його праця «Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов» [Бодянський 1835, с. 472–491]. О. Потебня не обмежувався дослідженням лише української та російської мов. Його наукові розвідки створювалися на широкому загальнослов'янському матеріалі. Учені кожен своїм шляхом дійшли висновку про єдність і спорідненість слов'янських культур.

Як О. Бодянський, так і О. Потебня цікавилися народно-поетичною творчістю і збирали фольклор усіх жанрів. Зібрані О. Бодянським українські пісні ввійшли до збірника «Украинские народные песни», видані 1834 року М. Максимовичем. Зібрані О. Потебнею народні пісні ввійшли до збірника, виданого 1863 року О. Баліною. Для них фольклор (жива народна мова) був джерелом пізнання історичного минулого народів, а також джерелом збагачення літературної мови.

О. Бодянський у «Чтениях в Императорском обществе истории и древностей российских» надрукував працю О. Потебні [Потебня 1865]. Ця розвідка друкувалася протягом квітня – грудня 1865 року в трьох книгах (кн. 2, 3, 4). У другій книзі наведено порівняльний аналіз різдвяних та весільних обрядів у слов'янських народів, у третій розглядається образ Баби Яги і її можливі кореляти, у четвертій аналізуються образи Змії, Вовка та Відьми. З приводу цієї публікації в архіві Осипа Бодянського (Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, далі – ВРІЛ) збереглося п'ять листів О. Потебні до О. Бодянського 1864–1866 років [Ф. 99, од. зб. 90, арк. 204–215]. У першому листі, який датований 10 березня 1864 року, О. Потебня

цікавиться, чи надійшли до адресата статті, які він надіслав, і чи відповідають вони тематиці «Чтений». «При случае, – писав він, – потрудитесь уведомить, согласно ли с программой “Чтений общества” помеченные в них грамматических работ по истории русского яз[ыка], лишь косвенно затрагивающих собственно исторические вопросы» [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 90, арк. 204]. У листі від 21 листопада 1864 року він повідомляє, що статті, які раніше надіслав, він виправляє і доповнює, і якщо вони не друкувалися, то просить повернути: «Около года тому назад были мною посланы к Вам статьи по мифологии о Бабе-Яге, Змее, Волке и Ведьме, а еще раньше статья о Рождественских обрядах. Теперь эти статьи рождественские в исправлениях и дополнениях. Если печатание их еще не начато или не начнется в скорейшем времени, то покорнейше прошу возвратить их. [...] Честь имею быть Ваш Милостивый Государь покорный слуга А. Потебня» [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 90, арк. 206]. У листі від 1 жовтня 1865 року він пише: «Покорно благодарю Васъ... за тот труд, который Вы приняли на себя при печатании моей статьи. Против принятого Вами... правописания я ничего не имею». І далі: «1) В конце последней статьи, если как надеюсь она будет напечатана в следующей кн[иге] “Чтений” обозначить когда получена Вами эта статья. С тех пор появились книги и статьи, которые тогда не выходили или не могли дойти до меня. 2) Припечатать ниже следующий список опечаток и ошибок. Относительно трех сделанных мною поправок может быть не излишне будет оправдаться перед Вами». Потім наведено перелік виправлень [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 90, арк. 208]. У листі від 21 листопада 1865 року знову йдеться про перелік помилок, які треба врахувати. О. Потебня також дає пояснення щодо зміни теми своєї дисертації: «Когда я в начале 1864 г. отсылал к Вам свое сочинение, я думал, что докторскою моею диссертациею будет четыре статьи по грамматике “О полногласии”,

“О звуках областных русс[ких] говоров”, “О глаголе” и об “Имени”. [...] Если б я остался при прежней мысли, то мне пришлось бы отложить защищение диссертации на год или на два. Поэтому я решился сделать докторскою диссертациею свое соч[инение] “О миф[ическом] знач[ении] и проч[ее]”. [...] Осмеливаюсь утруждать Ваше внимание своими частными делами единственно с целью оправдать в Ваших глазах вышеизложенную просьбу. А. Потебня» [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 90, арк. 212 зв. – 213; про це також див.: Франчук 1985]. У листі від 14 лютого 1866 року О. Потебня повідомляє О. Бодянського про те, що він посилає йому свою брошуру «О связи некоторых представлений в языке» [Потебня 1864] і нарікає: «Опечатки, замеченные мною во 2-ой и 3-ей статье, я выслал в начале генваря, но не получил до сих пор оттисков, готов думать, что письмо мое затерялось на почте. Если Вы не получили высланных мною опечаток, то потрудитесь известить. А. Потебня» [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 90, арк. 214].

Обидва вчені займалися викладацькою діяльністю. У кожного був власний творчий підхід до побудови лекцій: спосіб викладання, структура наукових міркувань, використання фактичного літературного матеріалу і на його основі вивчення конкретного факту, детальний і глибокий аналіз та синтез і висновки. Працю О. Потебні «Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка» надрукували в Харкові після його смерті в 1894 році (2-е вид. – Х., 1914; 3-е вид. – Х., 1930). Цикл лекцій О. Бодянського «Історія Сербії» досі не побачив світу, тому зупинимося докладніше на цій праці.

Свою викладацьку діяльність О. Бодянський почав у 1842 році на кафедрі слов'янських мов, коли ще не було визначено ні обсягу, ні послідовності курсів, що мали викладатися. Він розумів, які перед ним стоять складні завдання, тому з першого ж року викладання свої вступні лекції присвячував пояснювальному читанню зразків чеської, сербської,

польської та інших мов. Після стислого граматичного вступу в одну зі слов'янських мов переходили до читання літературних пам'яток цією мовою. О. Бодянський сам навчився сербської мови, з читаючи і здійснюючи граматичний аналіз народних пісень. Про свій метод навчання він писав: «Я сам научился и других хочу обучать славянским наречиям по памятникам, в коих народный язык находится во всей его чистоте, т[о] е[сть] по народным песням, а потом уже переходит к языку книжному, другими словами от более легкого и обыкновенного к более трудному и менее обычному, естественному» [Францев 1902, с. 297]. Цей метод О. Бодянський рекомендував і студентам. Для цього він користувався збірником пісень Вука Караджича, частину пісень з якого сам переклав російською. Також викладач використовував фольклорні матеріали, які переписував, наприклад, «Сербські народні пісні» (Белград, 1839), «Милош оридянин. Сербська народна пісня», «Женидьба цара Лазара. Сербська народна пісня» та інші, які зберігаються в архіві вченого [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 188]. Студенти також перекладали пісні зі збірника В. Караджича: в архіві Інституту збереглися переклади І. Гриневича («Вук Анджелъич и бан Задранин». Песнь 57) [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 216, арк. 342–347], Савинова (переклад народної сербської пісні «Московские дары – Турецкое отдаривание») [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 216, арк. 325–331], Н. Тихомирова (народна сербська пісня «Кунина Златыйя») [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 210, арк. 264–275], М. Щепкіна («Плен Стояна Янковича») [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 216, арк. 390–401] та ін. О. Бодянський уважав, що протягом усього навчального періоду (5 років) він повинен щороку викладати одну основну мову і кілька другорядних (сам він знав 14 слов'янських мов). Завершенням цього курсу була порівняльна граматики всіх слов'янських мов. О. Бодянський наголошував, що «сравнительная грамматика всегда должна быть венцом изучения многих родственных наречий, итогом и плодом этого изучения и вместе с тем лучшей награ-

дой оного. Это, так сказать, языкомудрие, философия слова человеческого» [Францев 1902, с. 299].

Поряд з практичним викладанням слов'янських мов він також читав курс «Описание славянства», до якого входили загальні питання історії, географічне розміщення, чисельність слов'янських народів, характеристика слов'янських мов. Однією з робіт курсу був цикл лекцій «Історія Сербії», який зберігається в архіві Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Цей цикл лекцій, написаний у 1850-х роках, читався студентам протягом 1850–1864 років. В архіві зберігаються деякі джерела, які лягли в основу написання циклу. Серед них виписки О. М. Бодянського з історії сербських царів [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 206, арк. 45–47], копії рукопису 1755, 1840 років про устрій землі Сербської і Примор'я часів князя Лазаря [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 206, арк. 19–22], біографія серба Мілоша [уривок; див.: ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 54, арк. 78], «Берат Михаїлу Обрановицю на престол Сербскаго княжества» [копію зроблено рукою О. Бодянського: ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 206, арк. 99] тощо.

Цикл складається з двох частин. 27 січня 1850 року О. Бодянський у вступі до всього циклу писав:

«М[илостивые] Г[осудари]!

Вступая снова в среду Вашу, мне нечего знакомиться с Вами, а Вам со мною. Мы старые знакомые, понимающие друг друга, и потому, как такие, не тратя нимало времени во много глаголании, скажем лишь себе, вместо всякого предисловия, словами нашего народа: “Быть по старому, как поставлено!” А что между тем было, – “было и бывшим поросло”, прямо обратимся к своему предмету... [Тут слід нагадати про те, що О. Бодянський викладав у Московському університеті впродовж 1842–1869 років з перервою на один рік (1849), коли його за видання книги англійця Флетчера «Записки о России» було усунуто з кафедри університету і переведено до Казані. Книга вийшла в «Чтениях Московского общества истории и древ-

ностей российских», де секретарем товариства і редактором був О. Бодянський. У 1850 році О. Бодянського знову повернули до Московського університету. – А. III.]

Призванный опять беседовать с Вами о предмете, на который употребил лучшие дни моей жизни, я, прежде нежели приступлю к изучению его с Вами на сем месте, считаю необходимым сказать Вам о том пути, которому намерен следовать в этом случае.

Начиная чтения мои в половине учебного года, я, стесненный короткостью времени, по необходимости должен ограничиться одним лишь возможным; а потому оставляя в стороне полный план моего преподавания до начала нового университетского <года>, которому намереваю следовать во всем продолжение академического круга учения, предложу теперь Вашему вниманию чертеж моих чтений, на одно лишь полугодие.

Так как изучение славянских наречий составляет ключ к приобретению сведений по кафедре славянской филологии, то, отсюда преподавание их необходимо во все продолжение университетского курса, распределяя оное по годам. Это составит предмет *общий* для Вас. По семунанынешнее полугодие мы возьмем себе одно только *наречие сербское*, раз в неделю, по понедельникам 1-ый час, и станем изучать его по «*Народным сербским песням*», изданным известным сербским писателем и знатоком в народной поэзии своего народа, *В. С. Караджичем*, в Вене 1841–1846, в 3-х книгах, из коих достаточно для нас будет 2 и 3-ей. Если время позволит, то после знакомства с языком нынешних сербов, приступим также к чтению и изъяснению «*Винодельского закона*», памятника конца XIII-го в[ека], обнародованного в Загребе *Мажураничем*, а мною в Москве, в «Чтениях в общ[естве] ист[ории] и древн[остей] росс[ийских]» при Моск[овском] унив[ерситете], 1846-го года, № IV-й, и отдельно, и, таким образом будем иметь случай заметить разницу одного и того же языка, и притом народного (потому

что последний памятник был составлен на Вече в Приморье Хорватском, с решений народных старшин, нарочно для того созванных) в промежутке 5-ти веков.

Далее, преподавание для нынешнего полугодия, распадается на *две части*: для студентов 2-го и 3-го, и 4-го года. Каждое из них составляет особое целое.

Итак, *курс 2-го года*:

Подобно наречиям, должны составлять приуготовительное преподавание и сведения о народах, говорящих этими наречиями, т[о] е[сть], о славянах в этнографическом и т[ому] п[одобное] отношениях, иначе *славянская этнография* (или народописание, народопись, народоведение), которое будет преподаваемо *два раза* в неделю, по средам и пятницам 1-ый час для студентов 2-го года: после же, с следующего года, это будут слушать студенты 1-го года.

Главное *пособие*: Шафарика “*Slovanský Narodpis*”. Praha, 1842, перев[едено] на русский мною “*Славянское народописание*” Моск[ва], 1843. С картою.

Курс 3-го и 4-го года.

В теперешнее полугодие студенты 3-го и 4-го года будут слушать *Славянскую археологию* (или Славянские древности) по *три часа*, в неделю по понедельникам час 2-ой, средам и пятницам 12-ый.

Таким образом, выслушав эти предметы, мы познакоимся с славянами в двух разных эпохах их жизни, с славянами *нынешними* и с славянами *древними*, каковы они *теперь*, в наше время, и каковы они были *прежде*, в самую глубокую древность, доступную человеческому ведению. Сравнение, оттуда выведенное, может навеять думы на каждого, не бесполезные для науки.

Предвижу возражение словами французской поговорки: “*Comparaison n'est pas raison*”. Правда, но на чужой ум отвечу умом своего народа “не всюду съ вѣрою индѣ и съ мѣрою”;

а лучшая мера в подобных случаях – противоположение, представление двух оконечностей, жизни народа двух противоположных полюсов.

Но, прежде чем приступить к тому, взглянем на славян в их нераздельной еще совокупности, как на одно общее целое, уставим для себя точку зрения, с которой бы можно было окинуть их одним взглядом и в дальнейших исследованиях своих о них всякий раз обращаться к ней для проверки их, разумею вопрос: *какое место занимают славяне в ряду прочих народов вообще?*» [Авторські виділення в оригінальному тексті передаємо курсивом. – А. Ш.] [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 27, арк. 1–4].

Далі наведено текст лекцій з історії сербів.

Перша частина: лекції XIV–XXII. Джерело тексту: чорновий автограф з багатьма правками, перекресленнями і вставками [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 50, арк. 13–100] в авторському конволюті, російською мовою.

Перша частина циклу складається з лекцій: «Поселення сербів і хорватів в Ілларику» ((кінець V ст. – 640 р.); О. Бодяньський висвітлює питання, що це за країна, звідки вийшли серби, у який час відбулося виселення сербів за Дунай); «Історія сербських жупанів до половини XII ст.» ((780–1165); від Вишеслава до Раського жупана Стефана), «Стефан Неманя та його потомки» ((1160–1195); ставлення до Угрії і до Папи: королівське та католицьке сповідання), «Стефан Первовенчанний Неманить 1-й» (1195–1224); «Родослав» (1224–1230); «Владислав» (1230–1237); «Стефан Урош» (Неманить 5-й (1237–1242); розглядає питання про ставлення Стефана Уроша до угрів і греків); «Драгутін» (1242–1245); «Стефан Мілютін Урош 2-й» (1275–1321); «Стефан Урош 3-й Дечанський» (1321–1336); «Стефан Душан Сильний, цар або імператор» ((1336–1356); на початку лекції О. Бодяньський дає пояснення значення імені Душан і розповідає про його походи проти Грецької імперії), «Цар Урош 5-й» ((1356–1367); у лекції про Уроша 5-го О. Бодяньський вико-

ристовує народні пісні: «Видите ли моя брате красна...», «Мали куме, Вукашине Кралé!..», «Чуешъ ли ме, мой млади Урашу!..», а також пісню про те, як Мрлявчевич (Вукашин Краль, Угleshа Деспот і Гайко Войвода) і царевич Урош під 4-ма розкинутими таборами на Косовому полі сперечались про те, кому залишено царство. Урошом 5-м було перервано рід і дім Немані, які правили Сербією понад два століття (212 років): вісім королів – 185 років та два царі – 27 років), «Вукашин Милявчевич» ((1367–1371); у лекції О. Бодянський розповідає про Тенарську битву, посилаючись на післямову ченця Ісаія, який переклав з грецької на словенську твір Діонісія Ареопагіта); «Лазар» ((1371–1389); О. Бодянський розказує про боротьбу з турками, а саме про битву на Косовому полі, згадує сербські народні пісні, так звані «Лазарица», які присвячені останньому незалежному цареві сербів), «Міліца та син її Стефан» ((1389–1424); у лекції йдеться про угоду Міліци та її сина Стефана з турками, а саме з Баязидом); «Діорде Бранкович» (1427–1457). О. Бодянський у першій частині циклу охоплює період до 1688 року і згадує всіх деспотів цього періоду.

Крім названої праці, тут є й інші розвідки О. Бодянського: «Сербія», географічна довідка (арк. 2–6), «Чорногорія», географічна довідка (арк. 6 зв. – 9 зв.), «Боснія», географічна довідка (арк. 10–11), «Нарис історії Дубровника» (арк. 159–205). Є також праця про історію слов'янської філології без авторського заголовка (арк. 101–158).

Друга частина циклу називається «Історія сербів в ХІХ столітті». Джерело тексту: автограф з багатьма правками та дописками [ВРІЛ. – Ф. 99, од. зб. 27, арк. 1–124] в авторському конволюті російською мовою. Ця частина починається вступом, який повністю наведено вище. Далі йдеться про історію визволення сербського народу з-під османського гніту, про внутрішній устрій Сербії, чвари між сербськими князями за князівський престол (Сербія тоді називалася: «Княжество Сербія»).

У цій частині циклу О. Бодянський використовує також народні пісні: про бій при Шабаци, на Мишарі, «Почета к буне противу Дахія» та ін.

Цикл лекцій так і не вийшов друком. Вважаємо, що точка зору О. Бодянського на історію сербів не застаріла й має бути введена в науковий обіг. Хочеться сподіватися, що прийде час і його працю «Історія Сербії» буде надруковано.

ЛІТЕРАТУРА

Потебня А. О связи некоторых представлений в языке / А. Потебня // Филологические записки. – 1864. – Т. 3. – Вып. 3.

Бодянський О. Рассмотрение различных мнений о древнем языке северных и южных руссов / О. Бодянський // Ученые записки Императорского Московского университета. – 1835. – Сентябрь. – № 3. – С. 472–491.

Потебня А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / А. Потебня // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – М. : Университетская Типография, 1865. – Кн. 2–4. – 418 с.

Францев В. А. Очерки по истории чешского возрождения. Русско-чешские ученые связи конца XVIII и первой половины XIX ст. / В. А. Францев. – Варшава, 1902.

Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня / В. Ю. Франчук. – К., 1985.

Осип Максимович Бодянский (1808–1877) и Александр Афанасьевич Потебня (1835–1891) занимают существенное место в мировой филологии, особенно в славяноведении. В архиве О. Бодянского сохранились пять до сих пор полностью не опубликованных писем А. Потебни к О. Бодянскому (1864–1866), в которых четко прослеживаются научные контакты между учеными. К малоизвестным работам О. Бодянского относится и неопубликованный цикл лекций «История Сербии» (1850-е гг.).

Ключевые слова: славяноведение, письма, лекции, «История Сербии».